

शील, समाधी, प्रज्ञा आणि समाज

* अनुश्री बालाजी गायकवाड

** प्रा. सुभाष आठवले

*संशोधक विद्यार्थिनी, एस.पी.डी.एम. कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शिरपूर.

प्रस्तावना:

जगात प्रत्येक माणसाला दुःख आहे. त्यावर भगवान बुद्धांनी मध्यम मार्ग सांगितला. मानवाला ध्यान कसे करावे, शीलाचे पालन कसे करावे हे व्यवस्थितरित्या प्रवचनातून दिले आहे. शील, समाधी, प्रज्ञा यामध्ये मानवाने कसे आचरण करावे व सदाचार, समाधीमध्ये कसे रहावे यावर खूप लेखकांनी / ग्रंथकारांनी विश्लेषण केले आहे.

अत्यंत शुद्ध अशा आचरणाने युक्त मुख्य तीन आधार आहेत. ते साधनेद्वारेच प्रयत्नाने प्राप्त करता येते. ते तीन आधार शील, समाधी, प्रज्ञा तथागतांनी यांनाच तीन धम्म स्कंध म्हटले आहे. म्हणजेच आधारस्तंभ म्हटले आहे.

शील, समाधी, प्रज्ञाच्या रूपाने साधनेच्या सगळ्या मार्गांचे

विवरण केले गेले आहे. कुशल-अकुशल मार्गांचा अवलंब कसा करावा हे देखील यात सांगितले आहे. उपाय कोणते? मानवी जीवन दुःखमुक्त होऊन जीवन कसे जगता येईल ते यात सरळ स्पष्टपणे उल्लेख केलेला आहे.

जगाने बुद्धाचा शांतीचा मार्ग जोपासला व 'युद्ध नको बुद्ध हवा' अशी घोषणा किंवा यावर लेख सुद्धा आलेले आहे. तसेच श्रामणेरांनी, उपासकांनी, गृहस्थांनी शीलाचे, समाधीचे, प्रज्ञेचे कसे आचरण करावे हे वेगवेगळ्या लेखकांनी कसे विश्लेषण केले हे महत्वाचे अंग आहेत. चला तर मग आपण व्यवस्थितरित्या पुढील प्रमाणे या तिन्हीचे विश्लेषण उदाहरण, उपाय, अडथळे या रिसर्च पेपरमध्ये पाहूया...!

Copyright © 2023 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

1) **शील** : शील म्हणजे सदाचार, शुद्ध आचरण काया व वाचने कुशल कर्म करणे, अकुशल कर्म न करणे, अष्टांगिक मार्गातील सम्यक वाचा, सम्यक कर्मान्त व सम्यक अजीवीका या तीन अंगांचा शील साधनेमध्ये समावेश होतो. हीच 'अधिशील शिक्षा' होय.¹

2) **समाधी** : समाधी म्हणजे कुशल चित्ताची एकाग्रता.

समाधीमध्ये अडथळा आणणारी पाच निवरणे दूर करणे व चारही ध्याने प्राप्त करणे हे समाधीचे मुख्य विषय आहेत. अष्टांगिक मार्गातील सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती व सम्यक समाधी यांचा समाधी-भावनेत समावेश होत असतो. हीच 'अधिचित्त शिक्षा होय'.²

3) **प्रज्ञा** : प्रज्ञा म्हणजे विपश्यना ज्ञान. अंतर्बाह्य जगाविषयी

विसुद्ध ज्ञान, दिव्य दृष्टी अर्थात सम्यक दृष्टी, लोकोत्तर विमल ज्ञान प्राप्त करणे व सद्धम्माला पुर्णपणे जाणणे आणि स्रोतापन्न आदी चारही पदांचा साक्षात्कार करणे, ही प्रज्ञा होय. अष्टांगिक मार्गातील, सम्यक दृष्टी व सम्यक संकल्प या दोन अंगांचा प्रज्ञेत समावेश असतो. हीच 'अधि प्रज्ञाची शिक्षा' होय.

येणेप्रमाणे या तीन अंगांची म्हणजे शील, समाधी व प्रज्ञा थोड्याशा ठोकळ मानाने व साररूपात विस्तारित करून पुढील एका एका भागात आपण विचारपूर्वक जाणीव करून घेऊ.³

गृहीतके :

- 1) शील या जीवनमुल्यांचा -हास होत आहे.
- 2) सध्या मानसिक ताणतणाव वाढल्यामुळे लोक अशांत आहेत. त्यामुळे शीलांचा भंग होतो किंवा समाधीचा भंग होतो.
- 3) सत्य ज्ञान म्हणजेच अगोदरच्या काळात जसा शील, समाधी, प्रज्ञाचे पालन होत होते तसे ज्ञान आजच्या काळात माहीत नाही.
- 4) सध्या केवळ पोटभरू ज्ञानाच्या पाठीमागे लागलेला समाज.
- 5) वैज्ञानिक ज्ञान लोकांना माहीत नाही.
- 6) आजकाल धावपळीच्या जगात लोकांना चित्त एकाग्र करता येत नाही. म्हणजे समाधीसाठी चित्त एकाग्र करतेवेळी जे काही पाच निवरणे आहेत ते अडथळे बनतात.
- 7) सध्या लोक समाजजीवनात वाचने, कायेने कुशल कर्म

करत नाही. म्हणजेच समाजात शीलाचे आचरण होत नाही. शीलाचा -हास होत आहे.

शील:

विशुद्धीमग्न या ग्रंथात बुद्धघोष म्हणतात-
“आकंखेय्य चे भिक्खवे भिक्खु भिक्षु चतुन्नं ज्ञानानं
अभिचेतिकानं दिट्ठधम्मसुखविहारानं निकामलभि
अस्सं अकिच्छलाभि अकसिर लाभि ति।

सले त्वेवस्स परिपुरकारी॥”

मज्झिम निकायाच्या आकंखेय्य सुत्तात तथागत म्हणतात,
“कुणाला समाधी भावनेचा परिपूर्ण, सहज आणि मनाला
वाटेल तेव्हा लाभ घ्यावासा वाटत असेल, तर त्याने सर्व प्रथम
उत्तम रितीने शीलाचे पालन करावयास पाहीजे.” कारण
शीलाशिवाय तर समाधी भावनाच होऊ शकत नाही.

अर्थात आरोग्य लाभ, वाणीची मधुरता आणि मनाचा निश्चय
व निर्मळता हे सर्व लाभ शीलाच्या पालनानेच लाभतात.
म्हणजेच काया, वाचा आणि मनाची जागरूकता,
मानसिकता, संयम मग तो चर्चामय, स्मृतीमय, ज्ञानमय,
शांतीमय आणि उद्योगमय असू शकतो आणि अनुलंघनता हे
सगळे सुत्त म्हणजे क्रिया अथवा उपाय मानवी जीवन दुःखमुक्त
व्हावे यात आहे. तोपर्यंत सौख्य लाभ व आनंदी जीवन जगता
यावे, म्हणून केलेले उपायच समजले पाहीजे.

पण हे सगळे दुस-याला मारून, त्रास देऊन, लुटखोर करून,
दादागिरी, गुंडागिरी करून अर्थात मानवता गहाण ठेऊन प्राप्त
होत नाहीत. अहंकार आणि उर्मठपणाने प्राप्त होत नाहीत.
त्यासाठी समता, समानता, बंधुता, मैत्री, करूणा आणि
सहकार या क्रियांचे वळण लाऊनच आपण प्राप्त करू शकतो.

म्हणजेच सम्यक प्रयत्नाने हे साध्य होऊ शकते. सम्यक प्रयत्नाचेच दुसरे नाव आहे शील.

समाधी :

सोतो जोन शिक्षक असलेले जोन डेडिओ लुरी रोशी म्हणतात की, “समाधी जागरूकतेची अवस्था आहे जी जागच्या जागी आहे. स्वप्न पाहत आहे किंवा खोल झोप आहे. हे आपल्या एकात्मिक निदर्शनामुळे मानसिक क्रियाकलाप मंद आहे.”

(सकाळ वृत्तपत्र)

भगवान बुद्धांचा मध्यम मार्ग मध्ये मा. शं. मोरे म्हणतात की, “समाधी म्हणजे चित्ताची एकाग्रता. समाधी हा शब्द सम+आ+धा असा बनला असून त्याचा अर्थ एकत्रित करणे किंवा एककेंद्रित करणे असा आहे आणि तो मनाची एक विशिष्ट अवस्था दर्शवितो. तांत्रिकदृष्ट्या समाधी या शब्दात मनाची विशिष्ट स्थिती आणि ती प्राप्त करण्याची पद्धती हे दोन्ही अर्थ अभिप्रेत आहेत असे म्हटले जाते की, ज्याने सम्यक समाधी प्राप्त केली आहे. तो वस्तुमात्र वास्तवात जसे आहेत तसे पाहू शकतो. गोष्टी जशा आहेत तशा पाहणे याला बुद्धधम्मात फार महत्व आहे. गोष्टी सत्यस्वरूपात जशा आहेत तशा पाहिल्यानेच अनित्यता, अनात्मता आणि दुःख यांच्या विषयीचा अनुभव येतो आणि ज्ञान मिळते. हे ज्ञान असल्याने आपोआपच प्रतित्य समुत्पादाच्या सिद्धांताप्रमाणे दुःख नष्ट होते.

माणसाचे मन स्थिर नसते. ते सहा इंद्रिया विषयात नेहमी रममाण झालेले असते. गोष्टी आहेत तशा पाहण्यासाठी आणि त्याचा अनुभव घेण्यासाठी मन एककेंद्रित करण्याचे चाळीस निरनिराळे प्रकार आहेत. त्याला कर्मस्थाने असे म्हणतात.”⁴

प्रज्ञा :

विशुद्धीमग्यात बुद्धघोष म्हणतात की, “विसेसेन पस्सती ति विपस्सना म्हणजे पदार्थमात्राच्या गुणधर्मांना विशेष रुपाने पाहणारी तसेच विशेषरूपाने ज्ञान करून देणारी जी प्रज्ञा तिलाच विपश्यना असे म्हणत.”

“किंवा पदार्थ मात्राच्या गुणधर्माला ‘अनित्य, अनात्म, दुःख’ या तीन लक्षणांनुसार सुक्ष्मपणे पाहणा-या प्रज्ञेला विपश्यना म्हणतात.”

प्रज्ञाचे कार्य अंतर्बाह्य जगाला यथार्थरितीने जाणणे जे काही जसे काही असेल तसे ते जाणणे हे प्रज्ञेचे कार्य होय. तसेच प्रज्ञा ही पदार्थमात्राच्या गुणधर्मांना जाणून घेणा-या लक्षणांनी युक्त आहे. पदार्थाच्या गुणधर्मांना झाकून टाकणा-या मोहरूपी अज्ञानाला दूर सारणे हे प्रज्ञेचे कार्य आहे.

पूर्णपणे राग, द्वेष, मोह-रहित होणे हे प्रज्ञेचे खरे स्वरूप आहे आणि समाधी भावनेने शुद्ध व एकाग्र झालेले चित्तच प्रज्ञेला यथार्थ स्वरूपात जाणू शकते. तसेच रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान, चित्त, चेतसिक इत्यादींच्या यथार्थरूपात ओळख करून देणे किंवा घेणे हे प्रज्ञेचे खरे गुणधर्मिक स्वरूप आहे.⁵

निष्कर्ष :

शील, समाधी आणि प्रज्ञा धम्माची तीन अंगे खुप महत्वाचे आहेत. ज्या मानवाची आणि ते एकत्र राहणा-या देशांनी खुप प्रगती केली. आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, कला, क्रीडा सर्व क्षेत्रात त्यांनी कल्याणकारी विकासाची झेप घेतली. मानवाला कल्याणकारी विकास करायचा असेल तर त्यांनी संघटीत राहिले पाहिजे.

‘युद्ध नको बुद्ध हवा’ असे आपण म्हणतो पण घराघरातील कुटुंबात आणि संस्था, संघटना यांच्यामध्ये आज युद्धासारखी परिस्थिती आहे. त्याला कारण प्रथम शील, समाधी, प्रज्ञा नसणे हेच मुख्य कारणे आहेत. म्हणूनच प्रत्येक मानवाला शील, समाधी आणि प्रज्ञा संपन्न असावे तसेच आपण मानव अखंड मानवाचे कल्याण आणि विकास करू शकतो.

जोपर्यंत आपण या तीनही म्हणजे शील, समाधी, प्रज्ञा याचे चांगल्या रितीने आचरण किंवा पालन करत नाही तोपर्यंत जग हे पुढे जाऊ शकत नाही. भ्रष्टाचार, अराजकता, विकासशील असेच राहू, मानवाने उंच झेप घ्यायची म्हटल्यावर या तीन गोष्टी केल्याने भरभराटीला जाऊ शकतो असे मला वाटते.

मला या सगळ्या विश्लेषणावरून असे वाटले की, बुद्धांनी प्राचीन काळात खुप काही चांगल्या गोष्टी शिकवल्या त्या आज लोकांना पटत नाहीत. त्यांची थड्या, मस्करी, ज्ञान नसताना काहीही बोलणे, पोपटपंछी ज्ञान असे प्रकार घडले जातात.

राजकारणात सदाचार, संयम अशा गोष्टी नाहीत. राजकारणात भ्रष्टाचार, खोटे बोलणे, हवेत गोळ्या मारणे अशामुळे समाज किंवा देश मागे पडत आहे. जर राजकारणी लोकांनी शील,

समाधी आणि प्रज्ञाचे पालन केले तर या गोष्टींचा ज्या जगात घडतात त्या घडणार नाहीत.

शील, समाधी, प्रज्ञा या तीन गोष्टींचा अभ्यास करून मला असे वाटले की, आपला देश खुप मागे आहे. देशच नाही तर आपले देशातील लोक पण जाणून घेत नाहीत, पडताळणी करत नाहीत.

अत्त दिप भवः

संदर्भ सुची:

- 1) महास्थविर भदन्त तिस्सवंस - विशुद्धी मग्ग, सुगत प्रकाशन, नागपूर, 2010. कित्ता, पृ. 26, कित्ता, पृ. 29
- 2) सकाळ वृत्तपत्र.
- 3) मा. शं. मोरे - भगवान बुद्धाचा मध्यम मार्ग, कौशल्या प्रकाशन, औरंगाबाद, कित्ता, पृ. 72. कित्ता, पृ. 150, कित्ता, पृ. 150, कित्ता, पृ. 150, कित्ता, पृ. 150
- 4) महास्थविर भदन्त तिस्सवंस - विशुद्धी मग्ग, सुगत प्रकाशन, नागपूर, 2010. कित्ता, पृ. 9, कित्ता, पृ. 54
- 5) मा. शं. मोरे - भगवान बुद्धाचा मध्यम मार्ग, कौशल्या प्रकाशन, औरंगाबाद, कित्ता, पृ. 73, कित्ता, पृ. 73, कित्ता, पृ. 74, कित्ता, पृ. 74
- 6) महास्थविर भदन्त तिस्सवंस - विशुद्धी मग्ग, सुगत प्रकाशन, नागपूर, 2010 कित्ता, पृ. 132

Cite This Article:

Gaikwad A.B. & Prof. Athavale S. (2023). शील, समाधी, प्रज्ञा आणि समाज. In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal: Vol. XII (Number VI, pp. 14-17). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10474153>